

(T)RÄTOR

ROMANSKA

Ju högre upp i alperna man kommer, desto större blir chansen att hitta någon som talar rätoromanska. Men antalet talare sjunker. Det lilla språket måste inte bara kämpa mot Schweiz övriga tre språk. Det måste även kämpa mot sig självt.

TEXT OCH FOTO: CARL UNDEHN

TT DET TALAS hela fyra språk i Schweiz känner många till. Tyska, franska, italienska och ... ja, vad var nu det fjärde igen? Sedan en folkomröstning 1938 har också rätoromanska status som nationellt språk. Att många har begränsade kunskaper om rätoromanskan är inte konstigt. Faktum är att kännedomen även inom Schweiz är begränsad när det kommer till det lilla språket.

Eller rättare sagt språken. För det finns inte ett rätoromanskt språk, utan fem. Till det kan också läggas en sjätte, konstruerad, variant.

Omkring 60 000 personer talar i dag rätoromanska. De flesta av dem finns i kantonen Graubünden i sydöstra Schweiz. Området koloniserades av romarna vid vår tideräknings början och provinsen fick namnet Raetia, därav *räto* i *rätoromanska*. Dagens språk växte med tiden fram ur den folkliga form av latin som talades av romerska soldater och köpmän, så kallat *vulgärlatin*.

– De rätoromanska områdena sträckte sig förr ända upp till Bodensjön. Ännu hittas där romanska namn som Bad Ragaz eller Liechtensteins

huvudstad Vaduz, säger Urs Cadruvi, generalsekretärer i den rätoromanska paraplyorganisationen Lia Rumantscha.

Organisationen grundades 1925 i ett försök att ena de många lokala föreningar som var och en vårdade sin variant av språket. Just det är kanske också vad som främst har präglat bilden av rätoromanskan. För när språket kommer på tal handlar det sällan om att det är melodiskt och vackert. Inte heller att det kan få den oinvidige att dra paralleller till katalanska och portugisiska. Nej, då handlar det främst om splittring och bråk.

FÖRKLARINGEN HITTAS i det vackra men svåråtkomliga landskapet i Graubünden, med höga alper och pittoreska byar gömda i dalarna. Innan bergen forcerades med järnvägs-tunnlar och motorvägar fanns endast begränsad kontakt mellan byarna. Med tiden uppstod inte bara skilda talspråk utan även olika skriftspråk och grammatik.

Skillnaderna är så stora att utövarna har svårt att förstå varandra. De betraktas därför inte som dialekter utan som olika *idiom*, språkvarianter. De två största är sursilvanska och vallader, de tre mindre är surmiran, puter och sutsil-

”Mina föräldrars generation var dålig på att föra vidare rätoromanska till barnen”

– Miriam Derungs

vanska, som har knappt 1 000 talare. De folkgrupper som talar någon av dessa varianter kallas sedan 1800-talet för rätoromaner.

– En rätoroman från Engadin hade ingenting att göra med en från Sudsilvan. Man har en annan historia, en annan kultur och ett annat sätt att leva, säger Urs Cadruvi.

I vissa fall är skillnaderna små. Hus heter på puter *chesa* och på vallader *chasa*. Men när en flicka som talar vallader kallar sin farfar *bazegner* blir det svårt för hennes pojkvän som talar puter att förstå. För honom är ordet för *farfar* i stället *non*.

NÅGOT FÖRENKLAT GÅR det att säga att andelen personer med rätoromanska som huvudspråk ökar ju högre upp i bergen du kommer. Från över 90 procent i bergsbyar som Fuldera till under 10 procent i distriktet Imboden. För även om det totala antalet talare ligger konstant på omkring 16 procent i Graubünden anses rätoromanskan vara hotad.

Sedan hundratals år trycks rätoromanskan tillbaka av tyskan. Redan år 843 bröt regionen med biskopsdömet i italienska Milano och knöts i stället till biskopsdömet i tyska Mainz. När Chur, huvudstaden i kantonen Graubünden, brann ner 1464, kom tyskspråkiga hantverkare för att bygga upp staden. Sedan dess har tyska varit det främsta språket på Churs gator, och rätoromanerna förlorade vad som hade kunnat bli ett kulturellt centrum.

Gemensamt för alla rätoromaner är därför att de är tvåspråkiga och talar tyska obehindrat.

URS
CADRUVI
med den räto-
romanska paraply-
organisationen Lia
Rumantschas sym-
bol i handen.

Det här är Schweiz

Statsskick: **Förbundsrepublik**

Huvudstad: **Formellt ingen, i praktiken Bern**

Invånare: **8 miljoner**

Språk: **Tyska 65 procent, franska 23 procent, italienska 8 procent, rätoromanska 0,6 procent**

Kantonen Graubünden

Språk: **Tyska 76 procent, rätoromanska 16 procent, italienska 12 procent. Graubünden är den enda kantonen där rätoromanska är officiellt språk. Huvudstad: Chur**
Invånare: **193 000**

– Mina föräldrars generation var dålig på att föra vidare rätoromanska till barnen. I stället var det tyskan som var viktig för att kunna studera och hitta ett bra jobb, säger Miriam Derungs, som undervisar på rätoromanska vid en skola i Chur.

Hon är i dag en stark förespråkare av flerspråkighet, men under sin uppväxt fick hon ständigt höra att hon inte skulle komma långt med rätoromanska.

– Det har lett till ett inneboende mindervärdeskomplex hos oss. Visserligen mindre i dag, men det finns ännu där.

Hon menar att problemet har varit att kunskaper i rätoromanska inte gett någon direkt fördel i samhället.

– Jag behöver ju egentligen inte språket för att överleva. Men det finns indirekta fördelar som många inte tänker på. Som att den som kan flera språk har förtur till jobb inom kantonen.

En annan av hennes hjärtefrågor är att rätoromanskan gör det lättare att lära sig ytter-

ligare språk, som engelska, italienska och franska.

– Vi måste därför lobba för mervärdet av rätoromanskan!

Men ännu kan rätoromanskan inte mäta sig med tyska när det kommer till utbudet av jobb, utbildning och medier.

– Kanske är det också problemet. Att tyska inte är något problem, säger Erwin Ardüser och skrattar.

Själv är han uppvuxen med sursilvan i byn Laax. I dag leder han arbetet på Radiotelevisiun Svizra Rumantscha, RTR, den rätoromanska delen av Schweiz statliga tv- och radiobolag. Han är nog med att påpeka att RTR inte bedriver språkpolitik, utan i första hand är ett mediebolag. Ändå är hans stolt över att deras program bidragit till ökad förståelse mellan rätoromaner.

– Än i dag är kontakten dålig mellan dalarna. Kommunikationerna är bättre, men folk flyttar inte från en dal till en annan. Flyttar de så är det för att studera eller jobba i Chur eller Zürich.

NÄR RÄTOROMANER FRÅN olika regioner träffas, har de traditionellt sett inte ens försökt förstå varandra utan i stället talat tyska.

– Tack vare radio och tv är det inte längre alltid så. Genom våra program kommer de i kontakt med de olika idiomerna.

Från det stora redaktionshuset mitt i Chur gör RTR:s 150 medarbetare program på alla de fem rätoromanska idiomerna. Men också på den konstruerade varianten rumantsch grischun. Den togs fram 1982 av språkforskaren Heinrich Schmidt på uppdrag av Lia Rumantscha. Språket bygger

ERWIN ARDÜSER leder arbetet på det rätoromanska mediebolaget Radiotelevisiun Svizra Rumantscha.

MIRIAM
DERUNGS
undervisar på
rätoromanska
vid en skola i
Chur.

på de fem idiomerna och är ett försök att skapa ett enhetligt tal- och skriftspråk för alla som talar rätoromanska.

Rumantsch grischun växer ständigt, och Lia Rumantscha vårdar det genom att ta fram nya ord som samlas i databasen Pledari Grond, *pledarigrond.ch*.

– När ett ord saknas tittar vi på italienska och franska för inspiration. Men folk kan också skicka in förslag. Är de bra läggs de till i Pledari Grond, och blir ett rätoromanskt ord, säger Daniel Telli på felfri

”Kommunikationerna är bättre, men folk flyttar inte från en dal till en annan”
– Erwin Ardüser

svenska. Han kom som innebandyspelare till Sverige på 1990-talet och läste på Stockholms universitet. I dag är han lingvist och översättare hos Lia Rumantscha.

– Vissa inlånade ord från engelskan låter vi ändå förbli engelska. Som *hyperlink*, 'hyperlänk'. Det översatte vi först till *colliaziun ipertextuala*, men det tyckte folk lät lite skumt, säger han och skrattar.

Inte helt oväntat säger de flesta nu *link* – kort och gott.

Rumantsch grischun används som det fjärde av Schweiz fyra språk och är också officiellt språk i kantonen Graubünden.

– Ett standardspråk är ju något fantastiskt! Utan det skulle vi inte kunna ha en nationell närvaro som till exempel här, säger Urs Cadruvi och drar upp en sedel värd tio franc ur sin plånbok. Där står på tyska *zehn Franken*, på franska *dix francs*, på italienska *dieci franchi* – och *diesch francs* på rumantsch grischun.

– Det skulle inte gå med alla fem rätoromanska idiom. Men det är naturligtvis viktigt att folk accepterar och förstår språket.

Det är också där skon klämmer. Eftersom långt ifrån alla rätoromaner förstår rumantsch grischun, skrivs officiella dokument ofta på tyska.

– De flesta förstår inte juridiska texter på sitt eget idiom, än mindre på rumantsch grischun. Därför används i stället tyska i förvaltningen ute i kommunerna.

ÄN VÄRRE ÄR det med acceptansen för rumantsch grischun, framför allt när det kommer till skolan. År 2003 beslutades att all rätoromansk undervisning i Graubünden skulle ske på rumantsch grischun. Många kände sig överkörda och frågan kom att dela befolkningen.

– Det finns splittring inom familjer. I vissa byar är det familjefejder, och det finns byar där politiker har avgått för att de inte står ut med pressen, säger Urs Cadruvi.

Man skulle alltså kunna kalla språket rätoromanska. Men i Schweiz, med sina fyra språk och starka demokratiska traditioner, är det naturligt att språk också innebär politik.

I författningen står att ”tyska, franska och italienska är förbundets språk” med tillägget att rätoromanskan ska användas ”i kontakt med personer som har rätoroman-

”Om vi vill uppnå något måste vi visa på mervärdet med det rätoromanska språket”

– Miriam Derungs

ska som språk”. Det innebär att den som skickar en fråga till regeringen i Bern på rätoromanska kan räkna med svar på samma språk. Så är däremot inte fallet om frågan skickas till staden Bern, där tyska är officiellt språk.

Det hela regleras av den så kallade territorialprincipen, som definierar de fyra språkens status i olika delar av landet. Avgörande är antalet talare av ett språk i kommunen. För även om landet har fyra nationella språk innebär det inte att alla talar alla. Tvärtom, det handlar snarare om vem som ska tala vad och var.

I praktiken handlar det om fördelning av statliga medel för att främja språken, framför allt i skolan. Där kommer vi tillbaka till debatten om rumantsch grischun.

En av få skolor som har valt att undervisa på det rätoromanska standardspråket finns i byn Trin, 15 kilometer väster och 300 meter ovanför Chur. Utanför klassrumsfönstret breder Lochwalddalen ut sig och längre bort syns höga alptoppar.

Läraren Irina Monn hälsar på barnen med *Allegra!* innan det är dags för bildlektion. Skolan är tvåspråkig, men majoriteten av undervisningen sker på rumantsch grischun. Något som Irina Monn och hennes kolleger ser många fördelar med.

– Ur ett finansiellt perspektiv är det toppen. De skulle aldrig gå att göra så här fina läroböcker på alla fem idiom, säger hon och visar det nya materialet.

– Tidigare hade vi dåliga och gamla böcker på sursilvanska, så för mig är det självklart att undervisa på rumantsch grischun. Visst, jag var ju tvungen att lära mig det, men för framtiden är det mer logiskt att alla använder samma språk i undervisningen.

Hon ser det som en process. Språket skapades för trettio år sedan och behöver helt enkelt lite tid för att etableras.

DANIEL
TELLI är lingvist
och arbetar på Lia
Rumantscha. Han går
bland annat igenom
nya ord på rumantsch
grischun.

**IRINA
MONN**
är lärare och
undervisar på
rätoromanska
i Trin.

– Jag tror också att de yngre är mer öppna för rumantsch grischun än de äldre, säger hon.

SPRÅKET FORTSÄTTER ATT vara kontroversiellt, och diskussionen har onekligen skadat övriga schweizares bild av den rätoromansktalande gruppen. Politiskt påverkar det förtroendet, och kommentarer som ”Ni vet ju inte ens själva vad ni vill!”, hörs i debatten.

– Okej, om ni vill bråka om rumantsch grischun, så gör

det. Men vi har andra problem, som avfolkningen i dalarna och andra demografiska frågor, som gör det svårt att driva skolor, menar Erwin Ardüser.

Komiskt nog har motståndet mot rumantsch grischun även lett till att olika grupper för första gången slutit sig samman. Kanske kan det vara början till en gemensam ståndpunkt.

– Vi måste helt enkelt förstå att om vi vill uppnå något så måste vi stå tillsammans och visa på vinsten med det

rätoromanska språket. Sedan spelar det ingen roll om det är rumantsch grischun eller något annat, säger Miriam Derungs.

Carl Undéhn är frilansjournalist baserad i Hamburg.

Så varierar rätoromanskan

Svenska	Sursilvanska	Sutsilvanska	Surmiran	Puter	Vallader	Rumantsch grischun
'Öga'	Egl	Ûl	Ûgl	Ûgl	Ûgl	Egl
'Snö'	Neiv	Nev	Neiv	Naiv	Naiv	Naiv
'Ost'	Caschiel	Caschiel	Caschiel	Chaschöl	Chaschöl	Chaschiel
'Hund'	Tgaun	Tgán	Tgang	Chaun	Chan	Chaun
'Hus'	Casa	Tgeasa	Tgesa	Chesa	Chasa	Chasa
'Hård'	Dir	Dir	Deir	Dür	Dür	Dir
'Löv'	Leu	Leu	Leu	Fex	Fex	Leu